

A 19. századi magyar pedagógiai kézikönyvek gyermekképének belső ellentmondásai

PUKÁNSZKY BÉLA

Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar

Egy adott történeti kor és kultúrkör gyermekséggel, gyermekkorral kapcsolatos attitűdjei komplex elméleti konstrukcióvá, gyermekképpé (concept of child) szerveződnek a társadalom tagjainak mentalitásában. Ez a gyermekről alkotott összetett kép nem homogén, hanem több alkotórészre bontható. A következőkben ennek a mentális képnek az összetevőit kíséreljük meg feltárni a 19. századi magyar pedagógiai szakirodalmának elemzése révén. Kutatásunkban a tanítói és tanári pályákra készülő pedagógusjelöltek és a már pályán levő pedagógusok számára írt magyar neveléstani kézikönyvek, pedagógia tankönyvek tartalmát analizáltuk azért, hogy rekonstruálhassuk a kötetek szerzőinek a gyermekről, gyermekkorral alkotott képét.

GYERMEKKÉP A TANÍTÓI KÉZIKÖNYVEKBEN

A 19. SZÁZADBAN közkezen forgó, népszerű magyar neveléstani tankönyvek és kézikönyvek közül húsz olyan műnek a tartalmát vizsgáltuk meg, amelyek megítélésünk szerint jól reprezentálják a korszak neveléstani szakkönyveinek ezt a típusát. A művek túlnyomó többsége pragmatikus szempontok szerint írt tankönyv, kisebb hányaduk pedig a korabeli neveléstudomány reprezentatív alapművei közül kerül ki. Ez utóbbiakat oktatási-képzési célra is használták a pedagógusképzésben.

A húsz kötetre kiterjedő mintán végzett vizsgálat előtt pilot-projekt-ként három kötet tartalmát analizáltuk. Az elővizsgálat tanúságai alapján a következő hipotézist állítottuk fel:

A) A pedagógiai kézikönyvek és tankönyvek műfaji sajátossága, hogy első fejezeteikben általában elvont filozófiai síkon foglalkoznak az emberi nem általános sajátosságaival. E fejtegetések alapján azonban következtetéseket vonhatunk le az eszményi gyermekről alkotott képről. Ez a gyermekkép magában foglalja az eszményítés, sőt a mítoszteremtés mozzanatát is. Ezzel együtt normatív is: kifejezi, hogy milyen távlati cél lebeg a gyermek neveléséről-oktatásáról értekező mű szerzője előtt. Az ilyen elvont képet a következőkben absztrakt gyermekképnek nevezünk.

B) A köteteknek gyakorlati nevelési módszertannal foglalkozó fejezeteiben, elsősorban a jutalmazás, büntetés praktikus kérdéseit taglaló részeiben számos, a gyermekkel kapcsolatos konkrét vélekedést, nevelési tanácsot olvashatunk. Ezek köz-

vetlen információkkal szolgálnak a szerzőnek a konkrét pedagógiai helyzetben megfigyelhető gyermek-attitűdjéről. Az így rekonstruálható attitűdök alapján megfogalmazódó mentális képet konkrét gyermekképpnek nevezzük a következőkben. A konkrét gyermekkép deskriptív jellegű: a tapasztalati szinten létező, de megváltoztatásra ítélt sajátosságokat, jellemzőket, „gyermekhibákat” is regisztrálja.

A kiválasztott húsz neveléstani kézikönyv és tankönyv elemzésével a gyermekképpnek ezt a duális (absztrakt-konkrét) szerkezetét kíséreltük meg igazolni. Ezzel kapcsolatosan a következő kérdésekre is választ kerestünk:

1. Milyen embereszményt közvetít az adott mű?
2. Rekonstruálható-e az első fejezet filozófiai síkú fejtegetései alapján valamilyen koherens gyermekkép?
3. Milyen közvetlen, pragmatikus gyermekfelfogást tükröz a vizsgált neveléstani kézikönyvek szerzőinek gyakorlati nevelésmódszertannal, jutalmazással-büntetéssel, különösen a testi fenytéssel kapcsolatos álláspontja? (Különösen sokat árul el a szerző gyerekek iránti attitűdjeiről, beállítottságairól az a mód, ahogyan a testi büntetés kérdéskörét tárgyalja.) Tiltja, megengedi, netán szükségesnek érzi a szerző a testi fenyték alkalmazását a nevelési praxis folyamán?
4. Mindezek alapján összhang vagy diszharmónia van-e az absztrakt és a konkrét gyermekkép között?
5. Megfigyelhető-e valamiféle változás, fejlődés az embereszmény, a gyermekkép és a gyermekfelfogás tekintetében a vizsgált korszakban – a

„hosszú 19. században” – írt pedagógiai tankönyvek tükrében? Végezetül az is foglalkoztatott bennünket, hogy – amennyiben érzékelhető valamilyen változás a gyermekkép elemeinek tartalmában – akkor ez milyen okokra vezethető vissza.

A hipotetikusán feltételezett változás feltérképezéséhez jó kiindulópontot szolgáltatnak annak a kutatásnak az eredményei, amelyet *Reinhard Spree* végzett 18–19. és a korai 20. századi német csecsemőgondozási kézikönyvekkel kapcsolatban. A vizsgálatok alapján megfogalmazott következtetések első pillanatra mehökkentők, mert ellentmondanak a kor mentalitásáról, pedagógiai attitűdjeiről alkotott eddigi képünknek. Spree szerint a felvilágosodás korabeli gyermekgyógyászok (például *Johann Friedrich Zükert*) tanácsadó kézikönyvei kifejezetten gyönégéd, érzelmi melegséget kifejező bánásmódot, „szocializációs stílust” javasoltak a szülőknek. Legyenek – úgymond – gyermekeik barátai, és igyekezzenek azok is maradni a nevelés során. A szerzők óvtak a gyermekekkel szembeni kemény és autoriter fellépéstől, és azzal érveltek, hogy a szeretet és a bizalom a gyermeknevelés legfontosabb alapja. Ezekből a felvilágosodás-korabeli kézikönyvekből tehát egy elfogadó, támogató, a gyermeket feltétlen értéknek tekintő gyermekkép körvonalai rajzolódnak ki.

Ezzel szemben a 20. század elején keletkezett gondozási-nevelési tanácsadó kézikönyvek szerzői (mint például *Adalbert Czerny* és *Carl Hochsinger*) egyáltalán nem a meleg, meghitt, szeretetteljes nevelési stílust javasolták a szülőknek, hanem sokkal inkább a célszerűen megszervezett, tisztaságra törekvő, pontosságot, rendet,

figyelmet követelő nevelést népszerűsítették. Óvtak az elkényeztetés fenyegető veszélyétől, kérlelhetetlen szigorrt írtak elő azért, hogy a szülők feltétlenül engedelmes, önmagát készséggel alávető gyermeket tudjanak nevelni. Ezek a századforduló utáni kézikönyvek egyfajta „jól alkalmazott technológiaként” írják le a gyermekgondozást és -nevelést, nem pedig olyan emberi kapcsolatra alapuló tevékenységként, amelyben a kisgyermek személyes igényei szerepet játszhatnak (Spree, 1986).

E kutatás eredményei alapján válaszra vár egy újabb kérdés: vajon megfigyelhető-e hasonló gyermekképváltozás a korabeli magyar neveléstani tankönyvek és kézikönyvek tükrében?

A VIZSGÁLAT

A korabeli gyermekkép vizsgálata céljából a témával foglalkozó művek két fajtájából választottunk ki húszat. Ezek a következők:

1. „A’ gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás mellyet a’ szüléknek és a gyermek’ tanítók’ s nevelőknek kedvéért öszve szededegett Perlaki Dávid A Komáromi Evang. Ekkl. Tanítója s megyebéli fő Esperestje. A szegényebb Osk. Tanítóknak, ingyen. Komáromban, Wéber Simon Péter’ betűivel. 1791.” Perlaki műve úttörő jelentőségű a maga műfajában, mivel ez a neveléssel hivatásszerűen foglalkozók számára készített első magyar nyelvű kézikönyv.

2. „Gyermek-Nevelésre Vezető Út-Mutatás, a’ S. Pataki Helvetia Confessiot tartó Collégiumban Tanító Ifjúság Számára. [Tóth Pápai Mihály] Kassán, Elinger János Cs. és Királyi privil. Könyv-

nyomtatónál. 1797.” Az elsősorban oktatástani kérdéseket taglaló tankönyv vizsgálatát az indokolja, hogy elején található utalások az ember filozófiai antropológiai sajátosságaira, és a szerző tág teret szentel a jutalmazás és büntetés módozatainak taglalására is.

3. August Hermann Niemeyer: „Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner” [A nevelés és az oktatás alapjai], 1796. A magyar pedagógia elméleti vonulatának és gyakorlati metodikájának fejlődésére már a 18. századtól kezdve jelentős befolyást gyakorolt a német neveléstudomány. Ez a hatás érvényes a korabeli pedagógusképzés gyakorlatában használt kézikönyvekre is. Az egyik ilyen elméleti kiindulópontként – szinte etalonként – használt alapmű szerzője A. H. Niemeyer (1754–1828) volt. A szerző a hallei egyetem teológia professzoraként írta kétkötetes pedagógiai rendszerező-összegző művét, amely hamarosan az egyik legnépszerűbb pedagógiai kézikönyvnek számított szinte egész Közép-Európában. A számos kiadást megért mű harmadik közrebocsátását a szerző még egy harmadik kötetel egészítette ki. A 19. század végéig számos kiadást megért könyv rövidített változatát vette alapul Ángyán János, aki lefordította és „magyarországi viszonyokra átdolgozta” azt. A mű 1822-ben jelent meg Pesten „Nevelés és tanítás tudomány a’ szülék, a’ házi és iskolai tanítók’ számára” címmel. (A kötet érdekessége, hogy – noha címe ígéri – nem tartalmazza a didaktikai kérdések feldolgozását.)

4. „A nevelés tudománya. Írta Szilasy János, szombathelyi egyházi megyebeli áldozó pap, az egyházi tudományok’ doc-

tora, és Szombathelyen a 'keresztény erkölcs', a lelki pásztorság' 's nevelés tudományának tanítója. Budán, A' Királyi Magyar Fő Oskolák' Betűjével, 1827." Niemeyernekés tanítványainak hatása számos korabeli magyar pedagógiai tárgyú munkában kimutatható, így például Szilasy János kétkötetes összefoglaló művében is, amelyet a neveléstörténeti szakirodalom az első magyar rendszeres neveléstanai összegzésként tart számon. (Mészáros, 1977). Szilasy művét kézikönyvként felhasználták a tanár- és tanítóképzés különféle színhelyein: az egyetemi katedrától kezdve a papképző szemináriumokon át a tanítóképzést szolgáló normaiskolák tanfolyamain keresztül a megalakuló új, két évfolyamos tanítóképző intézetekig (Pukánszky, 1998).

5. „Neveléstan, mellyet Szilasy János' szombathelyi e. m. áldozópap', egyházi tud. doctora' 's a' t. hasonló nevű munkájából szerkeszte Márkl József. Pesten, Trattner – Károlyi Betűjével, 1843." Érdekes korabeli műfaj figyelemre méltó példája: Szilasy János könyvének átdolgozása.

6. Beke Kristóf: „Kézikönyv a' falusi oskolamesterek' számára. Budánn, A' Királyi Magyar Universitas' betűjével, 1828." Beke Kristóf: „Neveléstudomány a mesterképző intézetek számára. Budán, a m. kir. Egyetemi Nyomda betűjével, 1844." A plébános szerző, több kézikönyvet írt a tanítóképzők („mesterképzők”) növendékei és tanítók számára.

7. „Didaktika és methodika avvagy a' tanításnak közönséges tudománnya és a' tanítás módgyának tudománnya. Írta Lesnyánszky András, Nagy-Váradonn, Tichy János' Könyvnyomatatóintézetében. 1832." Lesnyánszky (más ortográfia szerint Les-

tyánszky) e tankönyve *Joseph Weinkopf* bécsi egyetemi tanár didaktikai kézikönyvének fordítása, átdolgozása, magyar viszonyokhoz való adaptációja.

8. „Vezérkönyv az elemi nevelés- és tanításra. Vallási különbség nélkül minden tanítók' 's tanuló' számára készült 's a' Magyar Tudós Társaság által másodrendű Marczibányi Lajos-jutalommal koszorúzott pályamunka. Írta Wurga János, prof., 's a' Magyar Tudós Társaság' levelező tagja. Budán, a' Magyar Királyi Egyetem' betűjével, a Magyar Tudós Társaság' költségén. 1837-38.”

9. „Népneveléstan. Írta Majer István esztergomi áldozópap és mesterképző intézeti tanár, táblabíró. Budán, a Magyar Királyi Egyetem betűjével, 1844.” A kötet szerzője szervezte meg Esztergomban az érseki „mesterképző” intézetet. Népneveléstanát később szlovák nyelven is kiadták.

10. „Tanítás-mód váraasi, 's falusi elemi iskola-tanítók és mesterképző intézetek használatára. Írta Rendek József, Esztergom főmegyebeli áldozó pap, 's az esztergomi érseki mesterképző intézet tanítója és táblabíró. Pesten, Emich Gusztáv sajátja, 1846.”

11. „Alapnézetek a' nevelés, és leendő nevelő, s tanítóról különös tekintettel a' tan' történeti viszontagságra, és literatúrájára. Írta Beély Fidé, Pannonhegyi Szent Benedeki Pap, a' Magy. Tud. és Frauendorfi Kertmívelő Társaság Tagja, a Bakonybéli Apátságban a' Nevelés Szép, 's Oklevéltan' Tanára, és Tek. Veszprém Vármegye Táblabírája. Pozsonyban, Nyomatott Schmid Ferencz és Busch J. J. Betűjével, 1848.” *Beély Fidé* a bakonybéli Szent Benedek apátságban neveléstudományt adott elő a rend gimnáziumai-

ban tanárságra készülők számára. Művének kézírata már 1842-ben elkészült, de a cenzúra nem engedélyezte kiadását. A kötet különlegessége, hogy benne található az első magyar nyelvű neveléstörténeti-iskolatorténeti összefoglalás. A mű végén a szerző részletes ajánló bibliográfiát helyezett el, amelyben a magyar nyelven írt pedagógiai tárgyú könyveket is felsorakoztatta (*Fehér*, 1997, 239. o.).

12. „Általános neveléstan. Dr. Peregriny Elek, a Magyar Akademia lev. s a Pesti. Kir. Egyetem Bölcsész Karának bekebelezett tagja. egy finevelő intézet igazgatója által. Pesten, nyomtatott Trattner Károlynál, 1864.” E kézikönyv szerzője 1860-tól a pesti egyetemen a pedagógia magántanára volt. Könyvét növendékeinek és a nevelés-oktatás kérdései iránt érdeklődő művelt olvasóközönségnek szánta. Peregriny nemcsak saját neveléstan-oktatástani koncepcióját mutatja be, hanem az egyes fő témák tárgyalása közben áttekintést nyújt a korabeli – elsősorban német – szerzők által képviselt különféle álláspontokról is.

13. „Tanítók könyve. Rendszeres ka-lauz a nevelés és tanítás vezetésére, az elemi iskola tantárgyainak kezelésére, s a tanítóknak az irodalom terén való haladására. Írta Bárány Ignác, a pesti kir. kath. férfitanító-képezde tanára. Pest, Lauffer Vilmos tulajdona, 1866.”

14. „Nevelés- és tanítástan egyházi s világi tanemberek és tanügybarátok, néptanodai tanítók és tanítójelöltek használatára legújabb kútfők alapján kidolgozta Mennyey József, tanítóképző-tanár s a kalocsai tanítóképezde s elemi mintafőtanoda igazgatója. A m. kir. egyetem által pályadíjazott s a m. k. Közoktatási Ministerium által papjelölteknek s népta-

nítóknak segédkönyvül ajánlott munka. Harmadik javított s bővített kiadás, Budapest, 1875. Kiadja az Eggenberger féle Könyvkereskedés.” (A háromkötetes tankönyv első kiadása 1866–1867-ben jelent meg Kalocsán.) Az *Eötvös*-féle népoktatási törvény utáni fejlődés jelző egyik új jelenségről árulkodik a kötet címdala: A vallás és közoktatási minisztérium – a szakmai kritériumoknak való megfelelés esetén – bizonyos tankönyveket segédkönyvként ajánlott a tanítóképzők és a papi szemináriumok számára.

15. „Neveléstudomány. Műveltebb közönség számára. Írta Garamszeghy Lubrich Ágost m. k. egyetemi tanár. Harmadik kiadás, Budapest, 1878. Nyomatott a „Hunyadi Mátyás” Intézetben.” (A négykötetes mű első kiadása 1868-ban jelent meg Pozsonyban.) A nagyszabású összegző munka szerzője a budapesti egyetem pedagógia professzora volt 1870–1900 között, Neveléstudománya a *Herbart* pedagógiájával polemizáló hazai irányzatok egyikének reprezentánsa.

16. „A neveléstudomány kézikönyve. Írta Felméri Lajos. Második javított kiadás. Budapest, Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Kolozsvár, Szerző saját kiadása. 1890. Ajtai K. Albert Könyvnyomdája.” (A könyv első kiadása szintén 1890-ben jelent meg.) A kolozsvári pedagógiaprofesszor neveléstan könyve új paradigmát képvisel a 19. századi magyar neveléstan könyvek sorában. Szerzőjét a herbartianus pedagógiával szembeni távolságtartás jellemzi, a francia és angol írók hatása viszont egyértelműen kimutatható gondolkodásmódjában. A Neveléstudomány kézikönyve átfogó szintézisét nyújtja a neveléssel-oktatással kapcsolatos korabeli legfrissebb ismereteknek, emellett szí-

nes stílusban megírt élvezetes olvasmány.

17. „Nevelés és oktatástan. Írták dr. Kiss Áron és dr. Öreg János. Negyedik ujjonnan átdolgozott kiadás. Budapest, Dobrowsky és Franke kiadása, 1895.” (A tankönyv első kiadása 1876-ban jelent meg.)

18. „Népiskolai neveléstan. Tanítók és tanítóképezdek számára. Írta dr. Emericzy Géza tanítóképezdei igazgató. Budapest, 1882. Dobrowsky és Franke tulajdona.” A gyakorlatias szempontok szerint megírt tankönyv különös jellemzője, hogy igen alaposan taglalja az iskolai élet szervezeti kérdéseit, bemutatja a rend és fegyelem fenntartásának eszköztárát.

19. „Neveléstan tanítóképző-intézeti növendékek, tanítójelöltek és tanítók számára. Írta Erdődi János tk. igazgató. Második átdolgozott kiadás. Budapest, Kiadja Lauffer Vilmos, 1889.” (A mű első kiadása 1881-ben jelent meg Kassán.)

20. „Peres Sándor Neveléstana. Budapest, 1904. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása.” A témával kapcsolatos kutatást e kötet elemzésével zárjuk. Peres Sándor neveléstan könyve a téma újszerű feldolgozasmódjával, erőteljes szociálpedagógiai irányultságával hívja fel magára a figyelmet.

A feldolgozott munkákat két típusba sorolhatjuk: Az első típusba azok a művek sorolhatók, amelyek a nevelés és oktatás – tehát a tágabb értelemben vett „neveléstan” – kérdéseit a tudományos elemzések kritériumainak megfelelő kézikönyv műfajában dolgozták fel. Szerzőjük célja lehetett – a tudományos teljesítményen túl – a lelkészek, a középiskolai vagy népiskolai tanárok, tanítók képzésének segítése, a pályán lévő pedagógusok továbbképzése

és a téma iránt érdeklődő olvasóközönség ismereteinek bővítése is. (Ebbe a csoportba sorolhatók az itt feldolgozottak közül Niemeyer, Szilasy, *Peregriny*, *Lubrich* és *Felméri* könyvei.) A második típusba tartoznak a már pályán levő tanítók, valamint a tanítói pályára készülőknek kifejezetten gyakorlatias céllal írt művek, tankönyvek.

KÖVETKEZTETÉSEK

1. Az embereszmény és a nevelési cél. A 19. századi magyar neveléstani kézikönyvek és tankönyvek többségében az a felvilágosodás pedagógiájában kiteljesedő embereszmény él tovább, mely szerint az ember értékes lény, aki lelkében kibontakozásra váró képességcsírák, fejlesztésre váró lehetőségek sokaságával jön a világra. Nevelni kell, mert különben képességei elsorvadnak. Ésszerű neveléssel, helyes módszerekkel azonban szinte mindenki alakítható, az emberek többsége élete végéig formálható. A legfontosabb: ki kell alakítani minden gyermekben azt a képességet, hogy uralkodjék zavaró vágyain, érzelmein, s tetteit mindig józan megfontolás irányítsa. Így válhat igazán közösségnek és önmagának.

2. A humanisták és *Kant* hatása. Az ember nevelhetőségéről szóló toposz már *Ersamus* egyik traktátusában megjelenik: „Az ember nem születik, hanem neveléssel lesz emberré [...]” (*Erasmus*, [1529], 1913, 52.). A pedagógiai optimizmusnak ez a krédója legkifejezőbbben mégis *Kant* egyik pedagógiai tárgyú előadásában fogalmazódik meg: „Nagyszerű dolog elképzelni, hogy az emberi természet folytonosan jobbítható a neveléssel.” (*Kant*, 1901, 72. o.) A kanti pedagógia hatása a vizs-

gált korszakból származó magyar neveléstan könyvek többségében kimutatható. A szerzők a nevelés révén akarják kiszabadítani a gyermekembert az érzéki, materiális világ kötöttségei közül. Végső cél az ember magasrendű eszmények fényében történő erkölcsi fejlesztése. Ennek része az állandó öntökéletesedésre való ösztönzés, a transzcendencia iránti fogékonyság felébresztése.

3. Duális céltételezés. A magasztos eszmények mellett pragmatikusabb célok is szerepelnek e könyvek bevezető fejezeteiben. A szerzők világossá teszik az olvasó számára, hogy az ember társas lény, önmagában nem élhet. Az erkölcsi fejlesztés csak az emberek közösségében, annak segítségével történhet. Éppen ezért a könyvek többségének nevelési célkitűzése kettes: embert és polgárt kell formálni a gyermekből. Különösen a század második felében írt könyvekben erősödik fel a hang, hogy a nevelés fontos célja tehát a gyerek társadalmassítása, felkészítése a szűkebb-tágabb közösségekbe való zökkenőmentes beilleszkedésre, tehát a hasznos állampolgárrá válásra. Egyre érzékelhetőbbé válik a magyar kézikönyvekben *Ernst Daniel Schleiermacher* társadalompedagógia fejtegetéseinek recepciója, valamint kezdik érzékelteni hatásukat a szociálpedagógiai irányzatok is. (Az előbbire Lubrich Ágost és Felméri Lajos, az utóbbira pedig *Peres Sándor* könyve szolgáltat jó példát.)

4. A gyermekkép jellemzői, változásai. Már az eddigiekből is kitűnik, hogy a 19. századi magyar neveléstan könyvek bevezető fejezeteiben filozófiai antropológiai kérdéseket boncolgató szerzők többsége a jövőendő felnőttet látja a gyermekben. A pedagógus írók többsége viszonylag kevésbé foglalkozik a gyermekkor sajátos,

megkülönböztetett szerepével az emberi életkorok sorozatában, a gyerek egyéni sajátosságai, a gyermeklét jelenével. Az elemzett művek szerzői közül néhányan ezzel szemben igen mélyrehatóan foglalkoznak a gyermekkor szépségével, szívesen alkalmazva természetből vett képeket ennek a sajátos önértékkel rendelkező korszak költői érzékeltetéséhez. Ezekben a könyvekben jól érzékelhető a német romantika pedagógus egyéniségeinek (elsősorban *Moritz Arndt*, *Jean Paul Richter* és *Friedrich Fröbel*) hatása is. Ebbe a körbe tartozik August Hermann Niemeyer, *Majner István*, Lubrich Ágost és a *Kiss Áron – Öreg János* szerzőpáros műve.

Az elemzett kézikönyvek alapján érzékelhető, hogy a század során a gyermekkép lassú átalakuláson megy keresztül. A humanista-aufklérista eredetű emberi „dignitás-toposz” és a romantika költői „gyermek-érzékenysége” a 19. század utolsó évtizedeire elenyészik. Lassan átadja helyét egy puritán felfogásnak, amelyből már eltűnik az általános emberi méltóság vagy a gyermekben szunnyadó őserő csodálata. A századvég – és a következő századelő – tankönyvszerzői pragmatikusabb módon közelítenek a nevelés fő témáihoz: a gyermeket a szűkebb-tágabb társadalmi-közösségi körökbe való beillesztésre, nevelésre váró teremtményként látatják. Kézenfekvő a következtetés, hogy a tankönyvek tartalmának és stílusának ez a változása szorosan összefügg a pedagógus tevékenység időközben lezajló szakmai fejlődésével, az úgynevezett professzionalizációval.

5. A gyermekfelfogás sajátosságai. Mint már említettük, a bevezető fejezetekből kitűnik, hogy a szerzők a pedagógiát normatív tudománynak tekintetik: első-

sorban arra irányul érdeklődésük, amivé a gyermeket alakítani, formálni, nevelni kívánják. Jóval kevesebb teret szenteltek annak bemutatására, amilyenek a gyermeket a maga konkrét valóságában látták. Ez utóbbira csak áttételesen, utalások révén következtethet a figyelmes olvasó. A pedagógiai szakírók tehát a felvilágosodás hatására szívesen fogalmaztak meg pedagógiai eszményeket, kívánatosnak tartott ideális célokat, de a század első felében még viszonylag kevés figyelmet fordítottak a gyerekekre, a nevelés „alanyára”, annak sajátosságaira, egyéniségére. Ez utóbbi, a gyermek a maga valós mivoltában a század utolsó évtizedeitől kezdve foglalkoztatta egyre jobban a szerzőket, akik ekkor már hosszú fejtegetésekbe bocsátkoznak a gyermek fiziológiai és pszichológiai sajátosságairól.

6. A büntetés „hipertrófiája”. Annál többet foglalkoztak a kézikönyvek és tankönyvek írói viszont a nevelés kívánatos módszereinek elemző bemutatásával. Ha alaposabban megvizsgáljuk a nevelési útmutatók egyes részeit, akkor azt tapasztaljuk, hogy a jutalmazás és büntetés fajtáival, alkalmazásuk körülményeivel foglalkozó fejezetek tartalma és hangvétele már jóval kevésbé magasztos, mint az emberi méltóságot és tökéletességet a filozófiai általánosítás szintjén taglaló bevezető fejezetek. Sajátos ellentmondás figyelhető meg itt: a tankönyvek bevezető részei mintha nem is ugyanazon lény nevelését taglalnák, mint akire – többnyire a könyvek végén található – gyakorlati nevelési módszerek és tanácsok vonatkoznak. Érdeemes felfigyelni azokra az egymással éles kontrasztot alkotó motívumokra, amelyek – hangvétellükkel és tartalmukkal egyaránt – kirívóan eltér-

nek az emberről szóló általános fejtegetések alaphangjától. Az egyik oldalon áll az emberről mint mérhetetlen értékekkel felruházott teremtményről szóló magasztos hangvétellű fejtegetés – az eszményített, abszolút gyerekkép –, a másik oldalon pedig a nevelés tényleges gyakorlatára hatni kívánó praktikus tanácsok mögül előbukkanó konkrét gyerekkép. Ezek a pragmatikus útmutatások, a jutalmazás és büntetés, a testi fenyíték alkalmazásának kérdéseivel foglalkozó előírások sokat elárulnak arról, hogy milyenek látták szerzőik a gyereket a maga konkrét mivoltában, valós élethelyzetek, iskolai nevelési szituációk szereplőjeként. Jellemző a korszak „hétköznapi” gyermekfelfogására, hogy a vizsgált húsz könyv közül csupán kettőnek a szerzője – Majer István és Peres Sándor – tiltja meg kategorikusan a testi fenyíték pedagógiai célú alkalmazását. Egy tankönyvíró pedig – *Erdődi János* – kifejezetten hasznos nevelési módszernek tartja. Egyértelműen megállapítható, hogy a század során nem történt lényegi változás a testi fenyítés, a fizikai büntetés iránti attitűdben, így ez az eszköz végig a nevelői repertoár elidegeníthetetlen része maradt. Használatának legitimitását a vizsgált kézikönyvek és tankönyvek szerzőinek túlnyomó többsége sem kérdőjelezi meg, legföljebb a fenyítés kivitelezésének módját illetően vannak felfogásbeli különbségek köztük.

Itt érdemes visszatérnünk a forrás-elemzés előtt fölített egyik kérdésre: megfigyelhető-e olyan elmozdulás a praktikus nevelési módszerekre vonatkozó tanácsok terén, mint amilyen változást Reinhard Spree tapasztalt a német pediáterek által írt csecsemőgondozási és kisgyermeknevelési tanácsadó irodalom kö-

rében? A kérdést a gyermekkortörténet fogalmai között értelmezve: látható-e elmozdulás a „gyermek mint szeretetre méltó teremtmény” gyakorlatban gyökerező „felfogásától” a „gyermek mint fegyelmezésre szoruló lény”-ként való felfogása felé?

A magyar neveléstani kézikönyvek és tankönyvek vizsgálata alapján valóban megfigyelhető hasonló jelenség, de csak az elvont gyermekkép, a gyermekeszmény változásában. A végtelen optimista kicsengésű, helyenként romantikus gyermekkultusz-elemeket és ennek megfelelő emocionális színezetet tartalmazó 19. század eleji gyermekkép jól tetten érhető „objektívalódáson” és ezzel párhuzamosan érzelmi „kiüresedésen” ment keresztül a század végéig, amikorra is a gyermekkép már tárgyyszerűen távolságtartóvá, racionálisan józanná válik.

Ez a tendencia azonban csak az absztrakt gyermekképre érvényes, a konkrét gyermekkép tartalmában nem tapasztalható ilyen átforgalmazás. Majdhogynem „statikus” mivolta jól tetten érhető a testi fenytéssel kapcsolatos attitűdben, amely a vizsgált időszak valamennyi szegmensében (egy-két kiugró szélsőségtől eltekintve) szinte egyforma marad. Az iskolák életének hétköznapijaiban a verés, a testi fenyték továbbra is mindennapos fegyelmező eszköz maradt – legalábbis ez olvasható ki a fentebb elemzett pedagógia tankönyvek tartalmából.

IRODALOM:

Ariès, Philippe (1960): *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Éditions

du Seuil, Paris.

DeMause, Lloyd (1974): *The Evolution of Childhood*. In: DeMause (szerk., 1974): *The History of Childhood*. The Psychohistory Press, New York.

Erasmus (1913): *A gyermekek korai erkölcsös és tudományos nevelése*. In: Erasmus: *A gyermek nevelése. A tanulmányok módszere*. Budapest, 41–107.

Fehér Katalin (1997): Beély Fidél és a bakonybéli bencés tanárképzés. *Magyar Pedagógia*, 97. 3–4. szám, 235–245.

Kant, Immanuel (1901): *Über Pädagogik. Mit Kant's Biographie herausgegeben von Prof. Dr. Theodor Vogt*. Dritte Auflage, Langensalza, Verlag von Hermann Beyer und Söhne.

Mészáros István (1977): *A neveléstudomány rendszere az első magyar neveléstudomány elméletben*. In: Nagy Sándor (szerk., 1977): *Vizsgálatok a nevelés-oktatás korszerűsítésével kapcsolatban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 147–172.

Pukánszky Béla (1998): Szilasy János neveléstana. In: Szilasy János: *A neveléstudománya*. Budapest, 347–354.

Pukánszky Béla (2005): *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben*. Pécs.

Shorter, Edward (1975): *The Making of the Modern Family*. Basic Books, Inc. Publishers, New York.

Spree, Reinhard (1986): *Sozialisationsnormen in ärztlichen Ratgebern zur Säuglings- und Kleinkindpflege: von der Aufklärungs- zur naturwissenschaftlichen Pädiatrie*. In: Martin, Jochen és Nitschke, August (szerk.): *Zur Sozialgeschichte der Kindheit*. Karl Alber Verlag, Freiburg, München, 609–659.